

UGYAN AZ ÉS UGYANAZ

AZ AZONOSÍTÓ UGYAN TÖRTÉNETE

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. Bevezetés

A KTSz.-ből maradt fenn az első adat az *ugyan* (> *úgyan*) határozószói mutató névmásra, amely az *ugy* (> *úgy*)-nak az *-an*, *-en* módhatározóraggal alkotott kövületeként előállt variánsa. (A rövid magánhangzós forma volt a korábbi, a nyúlás csak később következett be.) Az *ugyan* a továbbiakban igen gazdag grammatikalizációs életutat futott be. A folyamatok kimenete sok esetben a mai napig aktív részét képezi a lexikonnak, más esetekben a régiségben használatos, de a későbbiekben elavult elemekről van szó.

1.1. Az *ugyan* útjai

Az *ugyan* > *úgyan* határozószói mutató névmásból különböző funkciójú partikulák jöttek létre, valamint mondatszói és kötőszói használata is kialakult. A partikulák között a régiségben volt 'bizony, valóban' és 'szintén, ugyancsak', illetve a mai nyelvben van 'vajon' értelmű használata. Mondatszóként a 'dehogysis'-sal rokonértelmű, megengedő kötőszóként pedig a 'jöllehet'-tel, 'bár'-ral tartozik egy sorba.

Más szókkal való összetételei tovább gazdagítják életpályáját. Partikula az *ugyancsak* ('szintén'); módosítószó a *csakugyan* ('tényleg'); kötőszó az *ugyanis* ('hiszen'); azonosító szerepű névmásokból pedig számosféle létezik. Az *ugyan* a főnévi, melléknévi, számnévi, határozószói mutató névmások mindegyikének állhat azonosító előtagjaként (*ugyanaz*, *ugyanolyan*, *ugyanannyi*, *ugyanúgy* stb.); a személyes névmási paradigma három tagjához csatlakozhat (*ugyanő*, *ugyanők*, *ugyanén*), és vannak korábbi adatok más szakasos együttállásokra is (*ugyanmaga*, ill. *ugyanegy*).

A dolgozat középpontjában az azonosító funkciójú *ugyan* áll, amelynek kapcsán azonban a partikula korábbi szerepei is szóba kerülnek.

1.2. Kiinduló észrevételek, kérdések, feltételezések

Korábbi, a jelen témával érintkező vizsgálataim során feltűnt, hogy az *ugyan* + főnévi mutató névmási együttállások közül az ómagyar korban az *ugyan* + *azon* ~ *ezen* kapcsolódás számít valamennyire is rendszeresnek, míg ennek rövidebb változata, az *ugyan* + *az* ~ *ez* igen nagy ritkaság.¹ A feltűnő különbség általában a középmagyar korra is jellemző, de a magánéleti regiszter mutat némi eltérést (l. lentebb).

¹ A többi ómagyar kori azonosító együttállást is áttekintve: az *ugyan* + *AzOn* kombinációt (közöttük az *ugyan* + *AzOn* + *képpen* együttállással) gyakorisági rendben az *ugyan* + *Ott(An)* és az *ugyan* + *Azért* követi. Kivételszerűen felbukkan még az *ugyan* + *AzOnnAl* 'ugyanakkor', az *ugyan* + *Annyi* és az *ugyan* + *OlyAn*.

Mi lehet az oka az *ugyan* + *azon* és az *ugyan* + *az* típus nagy aránybeli eltérésének? Feltételezhető, hogy a válasz az *azon* névmás korábbi szerepeinek egyikében, az azonosításban rejlik, ezzel pedig összefüggésbe hozható az *ugyan* azonosító szerepének kialakulása is. A kérdéssel a **2.** pontban foglalkozom, és a **3.**-ban is visszatérek rá.²

Az *ugyan* és az öt követő névmások kapcsolatát a TNyt. kései ómagyar kori névmási és határozószói fejezetének írója összetett szónak tartja (G. Varga 1992: 489, 503, 510–511, 515; D. Máta 1992: 610, 617), ugyanerre vallanak az etimológiai szótárak szócikkei is: TESz., EWUng.), és korábban magam is így jártam el (l. az előző lábjegyzetben foglalt felsorolást). Amikor azonban a középmagyar kor élőnyelv(közel)i regiszteréből gyűjtöttem a korábbinál lényegesen nagyobb számú adatot,³ az *ugyan*-t követő elemek változatos szófaja és a két szó különírásának igen hosszan elhúzódó, következetesnek mutakozó gyakorlata felvetette a kérdést: valóban végbement-e már az ómagyar korban a névmásokkal való fúzió, vagy ekkor még két önálló szó együttállásáról lehet csak beszélni? A kérdésben rejlő feltételezésnek – a grammatikalizációhoz kapcsolódóan – a **4.** pontban járok utána.

1.3. A vizsgált anyag és forrásai

Kiinduló gyűjtésem a TNyt. kései ómagyar és tervezett középmagyar kori törzsanyagán alapul (270 000, ill. 600 000 karakternyi szöveg; ez utóbbi felsorolását l. a <http://www.nytud.hu/oszt/nyelvtort/kkforras.pdf> alatt). Mindkét korszakból kiterjedt tallózó adatgyűjtést is folytattam, ügyelve a regiszterek és műfajok változatosságára. Az ennek során szerzett tapasztalatok birtokában elsősorban a középmagyar kori per- és levélanyag irányában bővítettem a gyűjtést, 800 000–800 000 karakter terjedelmű szöveget feldolgozva a már említett [tmk.nytud.hu](http://www.nytud.hu) anyagának felhasználásával, és a kapott adatokat itt is tallózó adatgyűjtéssel kiegészítve. A korábbi ómagyar kori gyűjtések kiterjesztéseként az omagyarkorpusz.nytud.hu anyagához fordultam.⁴ Kitekintő jelleggel gyűjtött újmagyar kori adataim pedig elsősorban a Nagyszótár adatbázisából származnak (Nsz.: <http://www.nytud.hu/hhc/>), valamint felhasználtam 19. századi (és korábbi) szótárak címszavait, továbbá a Google-keresőből (<https://www.google.hu>) vett adatokat is.

2. Azonosítás: eszközökkel és eszköztelenül

Az azonosság – mint a kontextus két eleme között fennálló referenciaviszony – különböző kifejezőeszközökkel kiemelhető, egyértelművé tehető. Az azonosítás tehát természetesen nem ezen többletelemek által jön létre; ezek csak a hangsúlyozásában, nyomtatékosításában játszanak szerepet. A mai magyarban ilyen funkciójú eszközök az

² Korábbi vizsgálataimban az *ugyan*- azonosító elem csak mint bizonyos kifejezőeszközök állományának ritkán felbukkanó eleme került elő, a közvetkező témák kapcsán: az ómagyar kori minőségjelzői mellékmondatok utalószói: Dömötör 1995: 671; a középmagyar kori mennyiségjelzői mellékmondatok utalószói: 2006: 91; a középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok utalószói: 2000: 203 és 2008a: 53–54; a középmagyar kor főnévi névmási kijelölő jelzői: 2008b: 19–20, 23.

³ Az OTKA által támogatott 81189 sz. projekt keretében épülő Történeti magánéleti korpusz (TMK.) anyagából.

⁴ Köszönöm Sass Bálintnak az ómagyar korpusz kezelésére, felhasználhatóságára nyújtott hasznos útmutatásait.

*ugyan-, szint-, épp-, csak- és a pont*⁵ (pl. *ugyanennyi, szintügy, éppilyen, csakügy, pont akkor*).

2.1. Azonosítás a pusztá *azon ~ ezen* névmással

A régiségben még relatíve ritkább jelenség volt az azonosság külön elemmel való hangsúlyozása. Ezen a téren tanulságos vizsgálati anyagot kínál a főnévi mutató névmás. Az azonosítás funkcióját az ó- és középmagyarban elsősorban a névmás *-n* képzős formáján lehet tetten érni. Bár alapesetben az *azon ~ ezen* is az egyszerű rámutatás szerepét töltötte be (éppen úgy, mint az *az ~ ez*), formai többlete azonban alkalmassá tette arra, hogy a pusztá névmáshoz képest többletszerepet viseljen. (Korábbi munkámban is megkíséreltem ezt a különbséget tetten érni, az adatok elemzése azonban nem minden esetben volt elég körültekintő; vö. Dömötör 2008b: 19.)

Az elem elindult az inferenciarögzülés irányába, amely folyamat azután nem teljesedett ki, vagyis nem alakult ki olyan oppozíció, amely szerint az *az ~ ez* az egyszerű rámutatás, míg az *azon ~ ezen* kizárólag a jelölt azonosítás kifejezőeszköze legyen.⁶ Annál is kevésbé, mivel az *azon ~ ezen* – mind egyszerű rámutató, mind azonosító használatában – a későbbiekben megritkul.⁷

Azonosító értelmű használata latin (1) és magyar (2) szövegpárhuzamok alapján is megállapítható, de olykor a kontextus alapján is feltehető (ez utóbbira l. a (40) adatot):

(1) *mȳkoron azon frater ewlne az aztalnal* (JókK. 66.); vö. *quum idem frater sederet in mensa*

(2) *mȳnemw meertekben meerendőtök* + *azonnal meeryk hattra ty nektek* (JordK. 372); vö. *Az mell' mirtikuel mirtek, vғанazonual mirnek tünektek egebek* (SÚT.1.10b)

De igazolásul szolgálhat az is, hogy a nyelvújítás az *azon*-t vette alapul, amikor megalkotta az *azonosít, azonosítás, azonosul* szavakat (l. még: NyÚSz.). Az *azonság* és az *ugyanazonság* 'Identitát' mint rokon értelmű szók vannak jelen a 19. század szókincsében (Fog., BallMN.).

Mindennek alapján nem meglepő, hogy a nyelvtörténeti szótárak is felveszik az *azon* névmás önálló azonosító szerepét (NySz., TESz., EWUng., SzT.).

⁵ Az *épp* forma a 19. század elejétől él (TESz.), egybeírását az akadémiai szabályzat több mint 100 év múlva rendeli el (Szemere 1974: 160–161). A *pont* – a Nsz. adatai alapján – a 20. század első negyedében–harmadában kezdett terjedni (talán meglepő módon: kizárólag a legnevesebb szépírók műveiben), és egybeírásának kérdése ezidáig (még?) nem merült fel.

⁶ Az inferenciarögzülés lehetősége: ha valamely elem használatakor bizonyos feltételek rendszeresen teljesülnek, idővel ezek a feltételek az elem jelentésének integráns részévé válhatnak (Dahl 1985: 11).

⁷ Korábról csak a középmagyar kori főnévi mutató névmási kijelölő jelzőkről állnak rendelkezésre adatok (a TNyt. törzsanyaga alapján): itt az *az ~ ez* formái 76,1%-ban, míg az *azon ~ ezen* formái 23,9%-ban vannak jelen (vö. Dömötör 2008b: 20). – Szűrőpróba a legutóbbi évszázadból: a Nsz. az *azon*-ra 1900-ban 34 adatot ad, 1950-ben 0-t, 1990-ben pedig (az előzőekhez arányított szövegmenntiséget tekintve) 5-öt.

2.2. Azonosítás az *ugyan* elemmel: *ugyan + azon* és *ugyan + az*

Ezek után nem váratlan tehát, hogy hosszú ideig – leíró szempontból fogalmazva – jellemzően az *azon ~ ezen* (és nem az *az ~ ez*) társaságában találjuk az *ugyan* azonosító elemet:

(3) *ez ýrasnak weege wagyon wgyan azan ýdóben mykoraon wr fyw zyletetnek wtana ezerót zaz harmycz egý eztendóben yrnanak* (ÉrsK. 544)

(4) *azocotis vgan azon confonanffal kell irni, ki az vtánnoc valo ighénece elein vagon* (Dévai B2b)

Történeti szempontból és a grammatikalizáció felől közelítve – azaz az *ugyan* azonosító szerepének kialakulását tekintve – a fentebbi állítás árnyalásra szorul. Véleményem szerint ugyanis éppen az *ugyan + azon* együttállás volt az, amelyben az *ugyan*-hoz társulni kezdhettek az azonosító értelem; vagyis itt ment végbe az az inferenciarögzülés, amely a pusztá *azon*-nál nem teljeseedett ki. Az *azon* társaságában ilyen szerepét elnyert *ugyan* a kései ómagyarban már más elemek mellett is elterjedt (l. az 1. lábjegyzetben), valószínűleg azonban nem véletlen, hogy ekkor még az *azon* mellett a leggyakoribb. Ennek a továbbterjedésnek az eredménye az *az* mellé kerülése is. (A grammatikalizációról l. a 3. pontot.)

A szótárak (NySz., TESz.) és a TNyt. egyetlen ómagyar kori *ugyan + az* együttállást adatolnak.⁸ A TNyt. ómagyar kori névmási fejezetének írója mégis helytálló megállapítást tesz (nem szólva egyelőre a szóösszetételnek minősítésről): „az *ugyanaz*, *ugyanaz* is e korszak terméke” (G. Varga 1992: 489), hiszen az egyetlen ismert példán kívül (5), ha szórványos jelleggel is, további ómagyar kori adatok is léteznek:

(5) *Mert ammeliecbé ember vétközót · vgian azzocba nehezeben gótreic* (DebrK. 277)

(6) *az polanak köttelen ertetik: istenhöz es felebaratunhozualo [!] zeretetunk · mert az zeretetnek miatta mikenen köttellel: még kötőztetik az isten: es embórhöz egésittetik [...] touaba ugan ebbe Ielőntetik felebaratunkhoz ualo bekesegek es* (TihK. 44)

(7) *az p̃dikacion azt bizonuttotta [!] uona: hoğ azzonunk eredet binbe fogantatot: ugan az p̃dikacion Le essek:megh nemula* (TihK. 83)

Az *ugyan + toldalékmorfémával* ellátott *az ~ ez* szerkezetei – (5)–(7) – az *ugyan + toldalékmorfémával* ellátott *azon ~ ezen* szerkezeteivel váltakoznak:

(8) *az zizeknec tetemít mel' coporsobol kíuettek vala / vgan azonban meglelek* (NádK. 240r)

⁸ A korábban felhozott szintén egyetlen korai középmagyar példa tévedésnek bizonyul; a NySz. Heltai Gáspár-adatát nem találni a hivatkozott helyen.

- (9) *chak az vr iftent zokta vala kerefny. es tellyes zyvyuel zeretny. Vgyan ezenek meg efmertetnek zent anfelmos bezederevl es, ky ...* (CornK. 22r)
- (10) *Es engetenek ez imadsagerth. kjk terden alua. es aytatossan. meg mondanaajak. nyolzuau ezer eztendej buchukat [...] Es tizenegjed Benedek papa. vgyan ezent megh confyrmalta* (GömK. 143)

A rövidebb névmásforma elterjedésének éppen az ilyen morfémaszerkezetek kedvezhetek (névmás + jel, rag, névutó). 18. századi levelekben és perek tanúvallomásaiban megfigyelhető az *ugyan* + *azon* ~ *azért* ~ *az által* stb. használata (és ilyen szerkezetekben az *azon* mellőzése), valamint már az *ugyan* + (további morféma nélküli) *az* rendszerebb jelenléte is. Ugyanakkor ez utóbbi a nyomtatott művek képviselte regiszterekben még évszázadokig meglehetősen ritka: a TNyt. középmagyar kori törzsanyagában az öszszes főnévi mutató névmási kijelölő jelzőnek csak 0,1%-a *ugyan* + *az* felépítésű, míg az *ugyan* + *azon*-t 3,1% képviseli (l. Dömötör 2008b: 20). Az *ugyan* + *az* tehát a beszélt nyelvben indulhatott terjedésnek. Hogy az *ugyan* megjelenési terepe a későbbiekben meghatározóan áttevődik az *az* ~ *ez* formára, a magában álló főnévi névmásformák használatának aránybeli eltolódásában leli magyarázatát. Az *az* ~ *ez* ugyanis a középmagyarban is jóval gyakoribb változat, mint az *azon* ~ *ezen*, nem is szólva későbbi évszázadokról (l. a 7. lábjegyzetet); az *ugyan* elem tehát rá van kényszerülve, hogy együtt haladjon ezzel a tendenciával.

Az *ugyan* + *az* vizsgálatával kapcsolatban egy további, általánosabb megjegyzés is ide kívánkozik. Írásos nyelvtörténeti szövegeket elemezve (az adott mondatrészlet hangsúly- és intonációs viszonyainak ismeretét kényszerűen nélkülözve) az *ugyan* státusza számos esetben eldönthetetlen. A szerkezetek kétféle értelmezési lehetőséget takarnak; egyetlen kiragadott adaton szemlélítve:

- (11) *Tudgya és látta hogy az midőn incaptiváltatott az Leány, és az Czigány Asszony, ugyan az Czigány Asszony öldotta meg az nyers fonalon kötött Csomokatt, de egy Csomótt meg nem öldhatott* (1728. Bosz. 310. sz.)

Az *ugyan az cigány asszony* értelmezhető egyrészt így: *ugyan [az cigány asszony]* 'bizony a cigány asszony', másrészt pedig így: *[ugyan + az] cigány asszony* 'éppazon cigány asszony'.

A biztosan az utóbbi módon értelmezendő – az előbbitől formailag elkülönülő – szerkezetek igen ritkák. Ilyen eset, amikor a mindkétféle determináns, a névmás és a névelő is jelen van (12), amikor a determináns felveszi az alaptag alaki kitevőjét (13), illetve amikor a determináns névmási előtagot visel (14):

- (12) *mikor igen szoros nyavalyában voltam kötisben, vittek az orvoshoz [...], ugyan az az orvos azt mondotta nekem hogy ...* (1722. Bosz. 34. sz.)

- (13) *Az magyarok Kazimir királynak fiát, ugyan azt is Kazimért, az országban béhozák, magyar királynak nevezék* (ZrMáty.)

- (14) *Görög orfzágnak ugyan amaz fényes Tsillaga, a' kinek fényességénél fokban kezdettenek meg-világosodni, a' bölts Socrates, elme méteyének mondotta az Irás Mefterségét* (Bod 1a)

3. Az azonosító szerepű *ugyan* grammatikalizációja

Mivel az *ugyan* elem azonosító funkciója már a kései ómagyar kor legelejétől (a JókK.-től kezdve) adatható, a szerep létrejötté a korai ómagyar korszakra tehető. Kialakulásáról a TESz. a következőt mondja: az azonosításra alkalmas „nyomósító funkció az *ugyan*-nak 'szintén, hasonlóképpen' jelentése alapján fejlődött”. A TNyt. névmási fejezete pedig így fogalmaz: az *ugyan* a „valamivel való összehasonlításon alapuló, azonosító értelmű” elem (G. Varga 1992: 489).

Véleményem szerint a jelentésmódosulás (funkcióváltás) létrejöttében az inferenciáról szóló játszik kulcsszerepet. A grammatikalizációs fokozatok a következőkben ragadhatók meg:

- *ugyan* határozószói mutató névmás ('ügy') >
- pragmatikalizáció: *ugyan* diskurzuspartikula: 'bizony, valóban' >
- 'szintén, ugyancsak': azonosító szerep az *azon* ~ *ezen* névmás mellett inferenciáról szólóval (l. a 2.1. pont alatt), hatókör-bővülés (l. a 4.3. pont alatt), végül állandósulás bizonyos névmások mellett >
- grammatikai elemmé válás: a folyamat végpontja az összetételi előtaggá váló *ugyan*-, amely a partikula korábbi szerepei közül az azonosítást rögzíti; a folyamatot lexikalizáció is kíséri⁹

A középmagyar korban jól megfigyelhető, hogy a régebbi és újabb szerepek egymás mellett élnek (és gyakran érintkeznek, vagyis többféle értelmezést is lehetővé tesznek). A fokozatok közül a (15) adat az 'ügy' jelentésre példa, a (16) a 'bizony, valóban'-ra, a (17) a 'szintén, ugyancsak'-ra:

- (15) *hogy ugyan ne cselekedjék az te szemmeddel, mint az Beycsiével* (1559. Nád. 43)

- (16) *Mindenec vgyan tißtác a' tißtáknac: De a' fertelmefseknecc és hitetleneknek femmi nem tißtá* (HÚT. L18a)

- (17) *holnap Kis Mariaho rándulok az hadak közé. Holott dispositiót tevén, ugyan holnap, Isten jó voltábul visszatérék* (1705. Kár. 49. sz.)

⁹ A terminus tágabb értelmében – új lexikai egység létrejötté – mindenképpen lexikalizációról beszélhetünk, már attól fogva, amikor az *ugyan* + mutató névmások együttállása szókapcsolatként rendszeresült a nyelvhasználatban. Értelmezésem szerint a fúzióval a szorosabb lexikalizációdefiníció feltételei is teljesülnek – tudniillik hogy a lexikalizáció a grammatikalizáció utolsó fázisaként létrejövő, jelentésbeli módosulással járó változás (vö. Dér 2008: 98–100). Legalábbis abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy ez a módosulás nemcsak elhomályosulás lehet (mint az általános vélekedés tartja, vö.: uo.), hanem egy több funkciós elem egyik szerepének kiválasztása, megőrzése – egyidejűleg más funkciók kizárása – is.

A fentebbieknek megfelelően az *ugyan* tehát partikulaként tesz szert a korábbi funkciókat továbbival bővítő azonosító értelemre, majd az őt követő mutató névmással – kizárólag azonosító szerepében – egy lexikai egységgé válik. A partikulával alkotott állandósult szókapcsolatból azután összetett szó keletkezik, amit egy idő után a helyesírás is visszaigazol.

4. Szókapcsolat vagy összetett szó?

Mikorra tehető az azonosító *ugyan* grammatikai útjának ezen befejező lépése? Már az ómagyar korszakban is egy lexikai egységet képez-e a mutató névmással, vagy ez csak későbbtől jellemző? A bevezetőben láttuk: a szakirodalom egységesen azt az álláspontot képviseli, hogy már az ómagyar korban összetett szóval állunk szemben. Az ó- és középmagyar kori adatok együttes áttekintése azonban kételyeket támaszthat ezen vélemény bizonyosságával szemben.

A válasz könnyen adódna olyan elem esetén, amely a grammatikalizáció során morfológiai-fonológiai változáson is átmegy, illetve olyan korszakra vonatkozóan, amelyben lehetséges a hangsúly- és prosódiai viszonyok vizsgálata. Ezen adottságok hiányában a fennmaradó szempontok vizsgálata során kirajzolódó részválaszokat kell sorra vennünk. Mégpedig (a nyelvhasználói eljárások feltérképezésétől az elvi megfontolások irányába haladva): 1. Hogyan kezelik az egyes korok szótárai az *ugyan* + mutató névmás együttesét? Milyen tapasztalatok gyűjthetők a szinonim azonosító elemekkel kapcsolatban? 2. Mikortól igazolja vissza a fúzió tényét az egybeírás gyakorlata? 3. Mit árul el a két elem kombinációjára a szóösszetételként értékelhetőség kritériumai felől közelítve?

4.1. Az azonosító *ugyan* és szinonimái a szótárirodalomban és a nyelvhasználatban

A fentebbiekben számos adat példázta az azonosító *ugyan* jelenlétét a különböző korszakok nyelvhasználatában. Ha azonban azt szeretnénk szemügyre venni, a mutató névmásokkal alkotott együttese lexikai egységnek, azon belül összetett szónak minősül-e, vizsgálatra kínálkozik az adatoknak egy eddig nem érintett csoportja: a szótári előfordulások gyűjteménye is. Hogyan kezelik a korábbi és későbbi korok szótárirói az *ugyan* együttállásait, és vonhatók-e le ebből tanulságok akár a szóösszetétel kérdésére is?

Hogyan kezelik továbbá a szinonim azonosító elemeket? Amennyiben eltérően, a nyelvhasználat megalapozza-e a különbségtételt?

4.1.1. Az azonosító *ugyan* a szótárakban

Ha valamely szótár tartalmazza az *ugyan* + mutató névmás együtteseit vagy azok némelyikét, azt bizonyítja, hogy a szerző legalábbis szokásos kapcsolatnak tekinti a kombinációt, amelynek tagjai közösen adják vissza a megcélzott jelentést. A Gl. tanúsága szerint a glosszairás, szójegyzékkészítés kezdeteitől a 16. sz. végéig a szókapcsolatot nem szótárazták. A legkorábbi szótári adatok a 16. század végéről–17. század elejéről származnak; ezek tükrözhetik tehát a kései ómagyar és a korai középmagyar kori nyelvi tapasztalatokat, a 18. század elején kiadott szótár pedig a korábbiak mentén halad:¹⁰

¹⁰ A szótári adatokat mai hangjelöléssel idézem, az egybe/különírás megoldásaiban azonban az eredeti eljárásokat követem.

(18) *ugyan onnan, ugyan ottan* (1585: Cal.; I. Melich 1912)

(19) *ugyan-onnan, ugyanott* (1595: Ver.)

(20) *ugyanaz, ugyanott* (1604: Szenci)

(21) *ugyan az, ugyan-onnan, ugyan-ott* (1708: Pápai)

Látható, hogy a legkorábban a helyhatározószói névmások némelyike kerül be a szótárakba, de hamarosan a főnévi mutató névmás is megjelenik a címszók között. Eleinte a rövidebb változatát szótárazzák, az *ugyan + azon* (különös módon) csak a későbbiekben fog címszóként feltűnni – vö. (26)–(28) –, amikor vélhetőleg a korszak nyelvi divatja teszi megkerülhetlenné.

A 19. századi szótárak az elődeikhez hasonlóan járnak el – olykor bővebb címszókészletet hozva. Néhány fontosabb szótárt áttekintve a század első háromnegyedéből:

(22) *ugyan az, ugyan-onnan, ugyan-ott* (1801: DictUngLatGerm.)

(23) *ugyan az, ugyanott* (1807: MártJ.)

(24) *ugyan az, ugyan ott, ugyanonnan* (1827: MNSzók.)

(25) *ugyan az, ugyan oda, ugyan úgy* (1831–1832: Kreszn.)

(26) *ugyanaz, ugyanazon, ugyanez, ugyanezen, ugyanakkor, ugyanannyi, ugyanazért* (1838: MNZsebsz.)

(27) *ugyanaz, ugyanazon* (1852: Fog.)

(28) *ugyan-az, ugyan-azon, ugyan-azért, ugyan-itt, ugyan-ott, ugyan-úgy* (1857: BallMN.)

(29) *ugyanaz, ugyanannyi, ugyanannyira, ugyanazért, ugyanitt, ugyanonnan* (1873. BallM.)

A rendszeressé váló szótári jelenlét mindenképpen azt mutatja, hogy a szerzők az érintett elemeket állandósult szókapcsolatnak tekintik. Eljárásukat bizonyára meghatározza munkájuk célja: a szótárak túlnyomó többsége két-, illetve többnyelvű munka, és jó ideig a latin (és német) rész lehetett a kiindulópont a magyar címszavak kiválasztásakor is. A szótárazott idegen nyelvekben általában egy (igaz, jellemzően összetett) szó felel meg a megcélzott jelentéseknek (pl. lat. *idem, indidem, item, totidem, ibidem*; ném. *derselbe, identisch* stb.), és a szótáríró azt a lehetőséget tünteti fel, amely a magyarban ezt leginkább visszaadja. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az együtteseket egyúttal összetett szavakként tartanák számon.

Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a korai egynyelvű szótárak szerzői is hasonlóképpen hozzák az együttállást – vö. (25), (29). Értékelésük azonban bizonyára nem

független a többnyelvű szótárírói tapasztalatoktól. Így a címszó felvételének ténye sem igazolásul, sem cáfolatul nem szolgálhat a fúzió megtörténtét illetően.

4.1.2. Az azonosító *ugyan* szinonimái

Amikor a szinonim szerkezetek nyelvhasználati jelenlétét vizsgáljuk, arra keressük a választ: mekkora stabilitást mutat az *ugyan* jelenléte a konkurens megoldásokhoz képest? Mint az közismert, a fúzió fontos feltétele, hogy a forráselemek kitartóan, állandósult jelleggel tartózkodjanak egymás társaságában. Mit mutat a szinonimák használatbeli elterjedtsége és szótári kezelése?

Mind az ó-, mind a középmagyar korban felbukkan néhány szinonim funkciójú elem; az előbbiben az *igaz* és az *egy* (*igaz* + *olyan*, *igaz* + *annyi*, *egy* + *annyi*, *meg* + *annyi*):

(30) *igaz olian kepw ielonek elottok / mint akit meg akarnak vala olni* (DebrK. 169)

(31) *adam ez felvl mondot atjamfyanak kataryna azonynak – eg anyi penzen kyben nalam volt ez felvl mondot falv bely ryzeket* (1504. Száz. 1872: 478)

(32) *zerež ennekem heeth oltarokath / es zerez myndenykre egy egy twlkot es megh annee zamw kofokath* (JordK. 53ra)

A középmagyarban az előbbieket mellé a *szintén* és a *szinte*, valamint a *csak* is felsorakozik (*szinte* + *olyan*, *szintén* + *úgy*, *szinte* + *úgy*, *szintén* + *azon*, *csak* + *olyan*, *csak* + *úgy*):

(33) *Valamint hogy az ünnepekre való hazamenetelemben megcsalatkoztam, szintén úgy az próbámban is* (1704. Kár. 26. sz.)

(34) *ment a Fatens eleibe, és azt kérdezte hány Gyermeked vagyon? felelt a Fatens szinte úgy tudod mint magam hány vagyon, Miért kérded?* (1740. Bosz. 90. sz.)

(35) *Micsodás az a kjend Teje mellyet nekem adott, annál roszabat én nem lattam, kire felele az Fatens: csak olyan mint a máse, mint a téj szokott lenni* (1755. Bosz. 100. sz.)¹¹

Az efféle adatok azonban mindkét korszakban elenyésző számúak. A körülbelül 900 000 szó terjedelmű szövegen végzett keresés (Bosz. I. II. III. és Úsz.) azt mutatja, hogy az azonosító szerepű *szintén*, *szinte*, *csak* és *igaz* valamelyike hozzávetőleg 50 000 szövegszóként egyszer fordul elő. Tehát már a korai korszakoktól kezdve az *ugyan* az azonosítás relatíve leggyakoribb, szokásossá váló jelölője. Használata a középmagyar folyamán és azt követően azokra a mutató névmási típusokra is kiterjed, amelyek mellett

¹¹ A *csak* ilyen értelmezését erősíti egy másik tanú vallomása ugyanebből a perből: *az egész Városban nincs alább való téj ennél s haszontalanabb, a Desábanis ki választanám a többi Téjtül azt mondá arra az Fatens: hogy választaná kejnd, lám az én tejem szinte olyan féjér mint a másé.*

korábban alig vagy egyáltalán nem jelent meg. Előfordulásának állandósága megalapozza, hogy előtaggá válhasson.

A régebbi együttállások közül a szótárakban csak a *meg* + *annyi* képviselteti magát: a koraiakban kivétel nélkül (a (18)–(21) adatok forrásaiban), a későbbiekben már csak olykor-olykor (a (22), (25), (29) adatok forrásaiban).¹² A *meg* hatóköre, úgy tűnik, mindvégig csak erre az egyféle alaptagra terjedt ki. Az újabb *csak* is feltűnik a szótárak némelyikében, rendszeresebben van azonban jelen a *szintén*, majd a *szinte* ~ *szint* + mutató névmás; ezért ez utóbbi típust követtem részletesen is. Eleinte szerényebb címszó-készlettel (a (18), (20), (21) adatok forrásaiban) vagy egyáltalán nem jelenik meg (a (19) adat forrásában); a későbbiekben azonban mindenütt jelen van, olykor kevesebb címszóval, olykor azonban 9–13 féle együttállásában is (a (25), (28), (29) adatok forrásaiban).¹³ A *szinte* ~ *szint* a középnyelvet követően lendületesen terjedt, hatóköre az *ugyan*-éval vetekedett, és együttállásai is hasonló állandóságot mutattak. Mire azonban idáig eljutott, az *ugyan* stabilitását már nem veszélyeztette.¹⁴

4.2. Írásmód – a kezdetektől az újmagyar korig

Mikortól igazolja vissza a fúzió tényét az egybeírás gyakorlata? Ha döntő szava a helyesírásnak nyelvi kérdésekben nem lehet is, vizsgálati szempontot mégis kínálhat. Hasznos, ha módunkban áll az akadémiai helyesírási szabályozás előtti adatokkal dolgozni, hogy ne elsősorban a „felsőbb szintű” döntés által kanonizált eljárást vizsgáljuk (amely adott esetben a kialakult gyakorlat szentesítése is, de tudatos beavatkozás eredménye is lehet).

Az ómagyar korban az *ugyan* együttállásai igen következetesen különíródnak (az egész korszakban alig-alig akad rá példa, hogy a két szó egybecsúszik). Tapasztalataimmal egybecseng a TNYt.-ben olvasható megállapítás: „figyelemre méltó, hogy minden rendelkezésünkre álló [ómagyar kori] adatban különírt formában találjuk az *ugyan*-előtagot” (G. Varga 1992: 503). Az idézett mondat kapcsán rögtön fel is merül a kérdés: miért is nevezzük ebben az esetben egyértelműen előtagnak? (Indoklás nem szerepel.) Más megfogalmazás az előbbi környezetében: az „*ugyan* [...] összetett szót alkot a névmással” (uo.; vö. továbbá: D. Máta 1992: 610, 617).

Az ómagyar kor szabályozatlan, következetlenségektől hemzsegő helyesírási szokásainak közepette egy ilyesfajta szigorú következetesség azt engedi feltételezni, hogy a nyelvhasználók még önálló elemnek tarthatták az azonosító szerepű *ugyan*-t, azaz olyan státusúnak érzékelték, mint grammatikalizációs forrását, a ’bizony, valóban’ jelentésű partikulát. Az is lehetséges volna ugyanakkor, hogy a különírás okát csupán a helyesírás

¹² Az adatokat itt idéztem: Dömötör 2015.

¹³ Az adatokat itt idéztem: Dömötör 2015.

¹⁴ A mai szókincsben az *ugyan*-on kívül alig használatos más azonosító funkciójú elem (a *szintügy* és a *csakügy* fordul elő a választékos stílusban). Régies, szépirodalmias árnyalattal ismertnek tételezhető még a *szintoly(an)*, az *egyannyi*, a *megannyi* is. Az Nsz. alapján felmérhető, melyik reliktum meddig lehetett aktív használatban: az *egyannyi* a 19. sz. közepéig, a *szintaz(on)* (igen nagy ritkaságként) a 19. sz. végéig, a *megannyi* a 20. sz. elejéig, a *szintoly(an)* és a *csakoly(an)* (ez utóbbi igen nagy ritkaságként) a 20. sz. közepéig. (Érdeemes lenne részletesen is nyomon követni az egyes elemek használatának újmagyar kori alakulását; a téma azonban túlmutat a dolgozat tárgyán.)

konzervatív jellegében keressük, tudniillik abban a sajátságában, hogy jó ideig képes megőrizni korábbi korok írásmódját, miközben bizonyos olyan nyelvi folyamatok is lezajlottak, amelyek már másfajta eljárást indokolnának. Az azonban, hogy a különírási gyakorlat még a középmagyar kor századaiban is jellemző marad, már olyan nagy időbeli eltávolodást mutat, amely az ómagyar korra vonatkozóan valószínűtlenné teszi a különírásnak a helyesírás hagyományörző jellegével történő magyarázatát.

A középmagyar kori meghatározó írásmód (*ugyan azon, ugyan olyan, ugyan ő, ugyan maga, ugyan ott* stb.) még mindig az elemek önálló voltát sugallja, ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az *ugyan* a korszakban biztosan mindvégig őrizné önálló, partikulai státusát. Azt viszont igen, hogy a középmagyar kori írásgyakorlat még nem ad tájékoztatást arról: a nyelvérzék a szókapcsolatnál szorosabb egységnek érzékeli-e az együtttestet.

A szótárak változatosabb helyesírási képet mutatnak. A fentebb idézett munkák címszavai arról is árulkodnak, melyik szerző hogyan döntött az egybeírás kérdésében az akadémiai szabályzat vonatkozó passzusát (1877) megelőzően. (Hogy most csak szótári címszavakról és nem a széleskörű nyelvhasználatról beszélek, a szótárakon túli adatgyűjtés igen nehéz voltával indokolható.¹⁵) Az adatok ingadozást mutatnak; külön- és egybeírással, valamint kötőjeles egybeírással is lehet találkozni,¹⁶ és az sem ritka, hogy egy-egy szerző különbözőképpen írja az *ugyan* különböző együttállásait: (19), (21), (22), (23), (24).¹⁷ A 19. század első harmadát követően a megoldások az egybeírás irányába mozdulnak, igaz, ebben már az Akadémiának (illetve elődjének) is szerepe lehet (vö. (26), 1838-ból).

1877-ben a helyesírási szabályzat „Az összetétel kivételes esetei” cím alatt tér ki az *ugyanaz, ugyanez* egybeírására (AkH./77: 24): „Némely névmás [...] is egybeolvad hol egymással, hol másféle szóval”. A példák – az egybeírt *ugyanaz*, szembeállítva a megengedő kötőszó esetével – azt a korábbi megállapítást mintázzák, hogy az *ugyan* és a névmás „együttvéve [...] külön és állandó fogalmakká váltak. Összetételben az ilyen szók mást is jelentenek, mint a mit különválasztva fejeznek ki” (uo. 22–23). A szabályalkotók ezek szerint feltételezik: az olvasóban ekkor már fel sem vetődik, hogy az azonosító jelentésű *ugyan* külön is íródhatna (ellenkező esetben bizonyára ezt kellene megmagyarázniuk). 1915-ben már külön szabályban említetnek az azonosító összetételek (vö. Szemere 1974: 160): „Egybeírjuk az *ugyan-* [...], *csak-*, *szint-*, *ép-*, *egy-* szavakkal összetett mutatónévmásokat” (AkH./15: 30).

Az egybeírás gyakorlata megmutatja, mikortól szentesítette a fúziót az írásszokás – úgy látszik ugyanis, itt ez történt, és nem a helyesírási szabályozás írta felül a nyelvi

¹⁵ Egyfelől csak eredetiben olvasható munkák, ill. maximálisan helyesíráshű szövegkiadások jöhetnek szóba; másfelől egy-egy mű terjedelméhez (szószámához) viszonyítva csekély adatszám várható.

¹⁶ A kötőjeles írásmód szótári címszómegadás-technikai megoldás is lehet, amint erre pl. a (25) forrás címszóközlése és példaszavai közötti írásmódbeli különbség rámutat.

¹⁷ Tanulságos kétféleség mutatkozik a 18. századi grammatikaszerző, Fejérvári Sámuel kéziratos nyelvtanának 1751–1773 között keletkezett három példányában: az autográf kézirat *ugyan az-t* tartalmaz, míg a valamivel későbbi másolatokban *ugyanaz* olvasható (vö. Lőrinczi 1998: 67, 124).

tényeket. A kiinduló helyzet után tehát a kimenetet is látjuk, de ez sem szolgálhat fogódzókkal a közbülső korszakokra nézve. Arra ugyanakkor alkalmas, hogy elbizonytalanítsa a konszenzust, amely szerint a szóösszetétel már a kései ómagyar korban kialakult volna.

4.3. A szóösszetételi kritériumok vizsgálata

Mely korszaktól felel meg a két elem kombinációja a szóösszetételként értékelhetőség szempontjainak? (Vö. pl. Kenesei 2000: 81–87.) Az elemek szomszédosságát – megszakíthatatlanságát, illetve az együtt mozgatás kötelező jellegét – tekintve megállapítható: *elviekben* semmi nem látszana ellene mondani annak, hogy az azonosító szerepű *ugyan* és az őt követő névmás együttesét már a kései ómagyarban összetett szónak tekintsük.¹⁸

A megszakíthatatlansággal kapcsolatban említésre érdemes egy szerkezet, amelyről első ránézésre úgy tűnhet, szembe megy a fentebbi állítással (a (14) adat is ezt a típust képviselte). Ebben az együttállásban a mutató névmás előtagot is tartalmaz, vagyis az *ugyan* és az *az* között egy harmadik elemet találunk. Az *ugyan + amaz ~ emez ~ ama ~ eme* együttesek a középmagyar kor elejétől egészen napjainkig adatosak; a (36) 1567-ből, a (37) 1896-ból, a (38)–(39) pedig 2006-ból, ill. 2009-ből származik:¹⁹

(36) *Egyenlő vagyok az Istenhöz, és saját atyám az Isten (...) Hát én vagyok ugyan amaz Jehova, egy Isten, akki azt mongya: Csak atte Jehovádat uradat, istenedet imágyad.* (G., MelDebr.)

(37) *Testünk a Föld ugyanamaz elemeiből s az elemeknek ugyanama vegyületeiből s e vegyületek ugyanama testi részeiből: szerveiből, szöveteiből és sejtjeiből van alkotva, mint az állatoké.* (Tör. 468)

(38)–(39) *ugyanamaz, ugyenemez* (G.: www.cowboyup.hu/forum; G.: <http://noplanecrash-panni.blogspot.hu>)

A szerkezet korántól való folyamatos jelenléte arra vall: külön-külön, egymással párhuzamosan jött létre az *ugyan + az(on)* és az *ugyan + ama(z)* típusú együttállás, majd összetétel; azaz a későbbi végeredményt nézve: két különböző lexéma keletkezett. Vagyis nincsen szó arról, hogy az *ugyan + az* összetett szóvá válásának lehetőségét az ó-

¹⁸ Bár a kötelező szomszédosság bizonyosságához kívánatos volna ellenkező oldalról is megközelíteni a kérdést: vajon az *ugyan* és a mutató névmás között más szót is tartalmazó / külön mozgó szerkezettagok együttese közül valóban semelyik nem jön szóba azonosító értelemben? (Tehát pl. egy *ugyan + bizony + az(on)* típusú szerkezet soha nem áll a latin azonosító névmás fordításául?)

¹⁹ A szerkezet a 19. században látszik a legnépszerűbbnek, bár – annak alapján, hogy a Nsz. mindössze két adatot tartalmaz – gyakori akkor sem volt.

és középnyugatra vonatkozóan amiatt kellene elvetni, mert az *ugyan* + *am* + *az* a megszakíthatóságot igazolná.²⁰

Ennek – és a korábbi megállapításnak – ellenére azonban azt is észre kell vennünk: a fő szófajok összetételeire vonatkozó kritériumok nem bizonyulnak döntőnek minden szófaj képviselőivel szemben. Névmásoknál például a módosíthatóság nem vizsgálható. Diskurzuspartikula esetében pedig a közvetlen szomszédos pozícióhoz való ragaszkodás egyszerűen magának az elemnek a tulajdonsága is lehet; önmagában véve a helyzete alapján tehát nem határozható meg, hogy összetételi előtag lenne.

Ez utóbbi megállapítást bizonyítják azok a szerkezetek, amelyekben az azonosító szerepű *ugyan* önmagában áll a mutató névmásoktól különböző szófajú szavak társaságában. A típus szórványosan az ómagyar korból is adatható (l. pl. a (40) adatot), igazán szembeötlővé azonban a középnyugati kortól az újmagyar kor elejéig terjedő korszakban válik, amikor a hivatalos és magánéleti regiszterben rendszeresen megjelenik. Leggyakrabban főneveket azonosít egymással (pontosabban: az adott főnévvel jelölt és többes-szer említett dolog, személy stb. azonosságát emeli ki):

(40) *Az ő atya pafoncius minden lozagat zerze az monostorhoz az holot evfrosina lakozot vala: es vgyan monostorban : es azon cellaban es azon agban hala meg melyben az ő leanya evfrosina* (LobkK. 220)

(41) *Valya hogy ez fátens nénye a már sokszor meg irt Pap Sofi lejanykáját Ersok nevűt meg vert, kit meg látván ugyan Pap Sofi meg fenyegette ez fátens nenyét* (1729. Bosz. 311. sz.)

(42) *Kopas Orsik nem tudgya éle megh hólte Csornán. Szekér Eörse szintollyan társa vólt. Tüske Györgyné ugyan Csornan él. (?1733. Bosz. 272. sz.)*

Mai intuíciónkkal – amely számára ebben a helyzetben az *ugyanaz* (+ névelős főnév) megoldás az egyedül lehetséges forma – az *ugyan Pap Zsófi* típust elsöre talán úgy értékelnénk: ezekben az esetekben egy tapadás eredményeként előállt jelzői *ugyan*-nal van dolgunk. A helyzet azonban ennek éppen a fordítottja: az *ugyan* itt 'szintén' jelentésű partikula, amely az idézett korszakban egyaránt társulhat mutató névmásokkal és más szófajú szavakkal is: melléknévvvel (43)–(45, első előfordulás), számnévvvel (45, második előfordulás) és határozószóval (46) (ez utóbbira példa a (17) adat is):

(43) *Traistorffi Fricz Magda vallasa. [...] Vallya Valami Fedicz Margit felől ki ugyan Traistorffi, hogy azis azon Keo eső czinalasban ielen volt.* (1665. Bosz. 245. sz.)

²⁰ Az *amaz* ~ *emez* formát általában nyomatékosító kijelölő jelzőnek tartják, magam azonban úgy tapasztaltam, szerepe többnyire nem lép túl az egyszerű kijelölésen – vagyis az előtag nélküli változat pusztá variánsaként működik –, illetve hangsúlyozhatja a szembeállítását is, nemkorlátozó szerkezetekben pedig közvetlen deixist tartalmaz (Dömötör 2007: 18–19; 2008a: 53). – Az *ugyan* + *amaz* kombináció úgy viszonyul az *ugyan* + *az* együttálláshoz, mint a pusztá *amaz* a pusztá *az*-hoz.

- (44) *Árkosi Bihari Sigmond huszár őkegyelme provocaltatván ugyan árkosi Bedőházi Mihály gyalog katona leányát, Bedőházi Sárát ily okon a falutörvényére, hogy ...* (1786. Nsz.)
- (45) *Mindezeket váltotta az oroszfalvi communitás ugyan oroszfalvi Benke Jakab bíróságában in anno 1781. Ugyan in anno 1781-dik esztendőben* (1781. Nsz.)
- (46) *Joseph királyné megint ma vala itt aggratulatióra, s ugyan ma vissza is mene* (1712. Kár. 110. sz.)

Az ilyen szerepű pusztá *ugyan*-t az újmagyar kor folyamán kiszorította az *ugyancsak*, amely egyébként már korábban, a 16. vége felé bukkant fel a használatban.²¹

Vizsgált korszakainkban a pusztá *ugyan* feltűnik továbbá bizonyos személyes névmások mellett is:

- (47) *hallotta az Utrumban meg irt nyomorek Csizmadiátul hogy tulajdon Pap Sofi vesztette meg es ugyan ötet mondotta gyilkossanak lenni* (1729. Bosz. 311. sz.)
- (48) *tudgya bizonyosan ő keglme, sőt ugyan magatul izent Balog Estvanne Aszszonyom a Majornéra hogy ötet meg vesztette* (1702. Bosz. 12. sz.)

Ebben a megjelenésében a későbbiekben a helyesírás (a nyelvérzéket követően? vagy azt befolyásolva?) az *ugyan* + *ő* (és az *ugyan* + *ők*, *ugyan* + *én*) együtttest éppen úgy egy lexémának fogja tekinteni, mint pl. az *ugyan* + *az*-t. Az *ugyan* + *maga* szerkezettel nem jár el így, holott formailag semmiben nem különbözik az előzőtől, talán csak kevésbé állt előtérben (még ritkább volt?).²²

A (40)–(48) adatok azt kívánták példázni: az *ugyan* mint azonosító diskurzuspartikula ugyanúgy közvetlenül megelőzi alaptagját, mint amikor mutató névmás társaságában áll. Ez azt mutatja: a helyzete önmagában véve nem elégséges érv ahhoz, hogy az *ugyan* + mutató névmás együttállást a korai korszakokra vonatkozóan összetett szónak tekintsük.

A fentebb vizsgált szempontok alapján, összegző jelleggel a lexikalizáció tetten érhetőségéről (állandósuló szókapcsolattá majd szóösszetételé válás) a következők mondhatók. A kései ómagyar kortól jelen van a nyelvhasználatban az azonosító szerepű *ugyan* + mutató névmás együttese, amelyet a 16. század végétől a szótárak is címszóként vesznek fel. A szerkezet használata kétségtelenül állandóságot mutat (és mind az ó-, mind a középmagyar korban a szinonim szerkezetekhez képest relatíve gyakorinak mondható), összetett szó mivolta azonban az ómagyar korra vonatkozóan nem látszik igazolhatónak,

²¹ A TESz. alapján.

²² További adalék lehet az azonosító partikula önálló életéhez, hogy a 19. században a partikulát igévé, melléknévvé, főnévvé képezték, és szótári címszóként is feltüntették ’identifiziert’, ’identisch’, ’Identität’ jelentésben: *ugyanít*, *ugyanos*, *ugyanság* ~ *ugyanosság* (Fog., BallMN.).

annak ellenére, hogy a kombináció tulajdonságai látszólag megfelelhetnek az összetételként értékelés formai kritériumainak. A különírás hosszú ideig (a középmagyar kor folyamán is eléggé) következetes gyakorlata is azt sugallja, a nyelvhasználók az *ugyan*-t éppen úgy külön elemként kezelték a mutató névmások társaságában, mint amikor más szófajok mellett állt a partikula. Mivel a 19. század első harmada táján – nem előzmények nélkül – a szótárak, második harmada táján már a helyesírási szabályzat is egybeírással szentesíti az addigra lezajlottnak tekintett fűziót (ez utóbbi érvel is ilyen irányban), annyi bizonyosan állítható, hogy az azonosító *ugyan* grammatikalizációjának ezen befejező szakasza e korszak előttre (legkésőbb tehát a kései középmagyarra–korai újmagyarra) tehető.

5. Összegzés

A határozószói mutató névmási eredetű *ugyan* partikula a grammatikalizáció több lépcsőfokát megjárta, mire a mutató névmásokon azonosító előtagként jelent meg. A partikula az azonosító szerepére még a kései ómagyar kort megelőzően, az *azon ~ ezen* névmás társaságában inferenciariögzüléssel tehetett szert. Ezt követően a hatóköre kiszélesedett; részint különböző mutató névmások mellé, részint pedig másféle szófajok mellé is odakerült, hogy kiemelve az adott szerkezetben foglalt azonosítást. Névmásokon való előtaggá válásának közvetlen előzménye az együttállás állandósuló jellege, amely már az ómagyar kortól megfigyelhető. Az összetett szóvá válás kora több szempont együttes vizsgálatával sem ragadható meg pontosan, az azonban jó okkal feltételezhető, hogy a folyamat – a korábbi vélemények ellenére – jóval az ómagyar kor utánra tehető. Bizonyosra csak a kimenet vehető, az, hogy a folyamat a 19. század közepe tájára már lezajlott. A lexikalizáció azzal járt, hogy az *ugyan*-a szóösszetételben megőrizte, stabilizálta a korábbi partikulai szerepek közül az egyiket, az azonosítást, egyben pedig ki zárta a másfajta, korábban élő értelmezési lehetőséget.

Az idézett adatok forrásai, a rövidítések feloldásával

- AkH./15. = *A magyar helyesírás szabályai*. Budapest, 1915.
 AkH./77. = MTA Nyelvtudományi Bizottsága: *A magyar helyesírás elvei és szabályai*. Budapest, 1877. MTA.
 BallMN. = Ballagi Mór: *Új és teljes magyar és német szótár*. Pest, 1857.
 BallM. = Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*. Pest, 1873.
 BodK. = *Bod-kódex*. XVI. sz. első negyede.
 Bosz. = Schram Ferenc (szerk.): *Magyarországi boszorkányperek I–III*. 1529–1768. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
 Cal. = Ambrosius Calepinus: *Dictionarium Decem Linguarum*. Lyon, 1585.
 CornK. = *Cornides-kódex*. 1514–1519.
 DebrK. = *Debreceni kódex*. 1519.
 Dévai = Dévai Biró Mátyás: *Ortographia Ungarica*. Krakko, 1538 / 1549.
 DictUngLatGerm. = Szenci Molnár Albert–Pápai Páriz Ferenc–Bod Péter: *Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum*. Pozsony–Nagyszeben. 1801.
 ÉrsK. = *Érsekújvári kódex*. 1529–1531.

- Fog. = Fogarasi János: *Legújabb és legteljesebb német és magyar szótár*. Pest, 1852.
- G. = Google kereső: <https://www.google.hu>
- HÚT. = Heltai Gáspár: *A Jézus Krisztusnak Új Testamentuma*. Kolozsvár, 1561.
- JókK. = *Jókai-kódex*. 1370 u. / 1667 k.
- JordK. = *Jordánszky-kódex*. 1516–1519.
- Kár. = Kovács Ágnes et al. (szerk.): *Károlyi Sándor levelei feleségéhez (1704–1724)* I–II. kötet. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1994.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár*. Buda, 1831–1832.
- MártJ. = Márton József: *Német–magyar és magyar–német lexicon*. Bécs, 1807.
- MelDebr. = Méliusz Juhász Péter: *A Debrecenbe öszvegyült keresztyén prédikátoroknak igaz és szent írás szerint való vallások*. Debrecen, 1567.
- MNSzók. = *Magyar–német szókönyv Páriz–Pápai és Márton után*. Pest, 1827.
- MNZsebsz. = Magyar Tudós Társaság [Vörösmarty et al.]: *Magyar és német zsebszótár*. Buda, 1838.
- Nád. = Károlyi Árpád–Szalay József (szerk.): *Nádasdy Tamás nádor családi levelezése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1882.
- Nsz. = A magyar nyelv nagyszótárának adatbázisa: <http://www.nytud.hu/hhc/>
- SÚT. = Sylvester János: *Új Testamentum*, Újsziget, 1541.
- Szenci = Szenci Molnár Albert: *Dictionarium Latinoungaricum*. Nürnberg, 1604.
- Pápai = Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Lőcse, 1708.
- Száz. = Századok c. folyóirat.
- Tör. = Török Aurél: Az egyenes testtartású majomemberről. *Természettudományi Közlemény*, 28. kötet, 325. füzet. 1896, 457–479.
- Úsz. = Varga Endre (szerk.): *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958.
- Ver. = Verancsics Faustus: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum*. Velence, 1595.
- ZrMáty. = Zrínyi Miklós: Mátyás király életéről való elmélkedések. In: *Zrínyi Miklós összes művei. Prózai munkák*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

HIVATKOZÁSOK

- D. Máta Mária 1992: A határozószók, in Benkő Loránd főszerk. – E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 570–661.
- Dahl, Östen 1985: *Tense and Aspect Systems*, Oxford, Blackwell.
- Dér Csilla Ilona 2008: *Grammatikalizáció*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Dömötör Adrienne 1995: A jelzői mellékmondatok a kései ómagyar korban, in Benkő Loránd főszerk. – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 666–694.
- Dömötör Adrienne 2000: A minőségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban, *Magyar Nyelv* **96**, 193–206.

- Dömötör Adrienne 2006: A mennyiségjelzői mellékmondatok a középmagyar korban, in Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Budapest, Argumentum Kiadó, 89–95.
- Dömötör Adrienne 2008a: A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat), in Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 23–39.
- Dömötör Adrienne 2008b: A főnévi névmási kijelölő jelző a középmagyar korban, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 17–25.
- Dömötör Adrienne 2015: Szókapcsolat vagy összetett szó? Az *ugyan* és mutató névmások együttállása, in Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK, 31–40.
- Fejérvári Sámuel 1751–1773 k.: *Institutiones*, in Lőrinczi Réka szerk.: *Kézírtos magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1998.
- G. Varga Györgyi 1992: A névmások, in Benkő Loránd főszerk. – E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 455–569.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 75–136.
- Lőrinczi Réka 1998: *Kézírtos magyar nyelvtanok*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Melich János 1912: *Calepinus latin–magyar szótára 1585-ből*, Budapest, MTA.
- Szemere Gyula 1974: *Az akadémiai helyesírás története (1832–1954)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.